

Participerende observatie, ja! Maar hoe en waartoe?

A.J.F. Köbben

1. Participerende observatie, ja!

Het kan verkeren. Nog niet zo lang geleden plachten de meeste "echte" sociologen ietwat medelijdend neer te zien op participerende observatie als techniek: aardig als voorbereiding op eigenlijk onderzoek, maar niet meer dan dat. De antropoloog die zulke technieken propageerde 66k voor de kennis van onze eigen samenleving, voelde zich gedurig in de verdediging gedrongen.

Thans echter heeft deze techniek het tij mee. De roep om participierend onderzoek of iets dat daarop lijkt, klinkt alom. Het aantal boeken waarin deze techniek wordt aangeprezen en aangeleerd is legio. Waren die tot voor kort vooral van Amerikaanse makelij (bv. Deutscher 1973, Filstead 1970, Jacobs 1970), recent hebben zich ook enkele Nederlanders gepresenteerd, waarvan enkelen zich antropoloog, anderen socioloog noemen. Ik vermeld: Bovenkerk en Brunt, 1976; idem 1977; ten Have 1977; plus een serie artikelen in "Intermediair", andermaal onder redactie van Brunt (1977), waaruit ook wel weer zo'n handzaam boekje zal voortkomen. Omdat ik in het navolgende kritiek zal uitoefenen (1) op enkele stellingen van hen (en anderen) wil ik hier met nadruk zeggen dat ik de genoemde geschriften ieder voor zich de moeite waard vind, vol behartenswaardige tips, in mensentaal geschreven.

Onder "participerende observatie" wil ik hier, heel algemeen, verstaan een vorm van onderzoek waarbij men het leven van een groep zo goed mogelijk meeleeft en meebeleeft (anderen gebruiken liever andere termen voor ongeveer hetzelfde, zoals ten Have, 1977: 14, die van "veldonderzoek" spreekt). Er zijn verschillende vormen van participerende observatie mogelijk, ieder met hun eigen voors en tegens, maar daarop ga ik hier niet verder in. Ik zeg met opzet: "partic. obs. *of iets dat daarop lijkt*". Neem een onderzoek als dat van den Berg-Eldering (1978) bij Marokkaanse gezinnen in Nederland: zij is begonnen de betrokken gezinnen, 45 in getal, maatschappelijke bijstand te verlenen; heeft Marokkaans Arabisch geleerd; is enkele jaren zoveel als mogelijk was zonder al te opdringerig te worden bij ze over huis gekomen; heeft ze, omgekeerd, bij zich thuis genodigd; heeft hun feesten meegemaakt; is hun familie in Marokko gaan opzoeken. Maar permanent temidden van hen leven zoals Malinowski bij zijn Trobrianders, nee, dat was er niet bij en dat kon natuurlijk ook niet.

Men kan zich de verschillende sociaal-wetenschappelijke onderzoekstechnieken denken als liggende op een continuüm, met als indelingscriterium de mate, waarin de onderzoeker in aanraking komt met de te onderzoeken groep. Aan het éne uiterste staat dan de postenquôte, aan het andere de "zuivere" participerende waarneming; dit Marokkanenonderzoek ligt dichtbij het tweede uiteinde.

Vanwaar deze Umwertung? In de eerste plaats is er de hang naar meer levensechte resultaten. Stel, door een vreselijke ramp wordt de Nederlandse samenleving met huid en haar verzwolgen, alleen de 24 jaargangen van de Sociologische Gids blijven als door een Godswonder compleet bewaard. Een deskundige, die aan de hand daarvan een beeld zou trachten te ontwerpen van hoe onze samenleving geweest is, zou "a hell of a job" hebben en een heel raar resultaat krijgen. Goudsblom (1974) heeft in zijn bekende "Balans" de stand van zaken in de sociologie afgemeten aan de vier criteria: precisie, systematiek, reikwijdte, relevantie. Sommigen hopen dat hij bij de volgende druk het criterium "levensechtheid" eraan toe zal voegen.

Maar ook wie van mening is dat levensechtheid niet het doel is van de sociologie, heeft klemmende redenen voor onvrede met de meer gangbare onderzoekstechnieken. De eerste is dat men daarmee weinig vat krijgt op allerlei hoogst belangrijke maatschappelijke stromingen en bewegingen. De Akzo-bezetting in Breda, de Dennendal-affaire, de strijd om de inkomensnivellering, voor de bestudering van zulke zaken zijn, minstens als aanvulling, antropologische (en historische) technieken een vereiste.

En als tweede argument: er zijn gegronde redenen om te twijfelen aan de geldigheid van de gegevens, die men met de geijkte enquêteteknieken verkrijgt. Er is nu eenmaal een groot verschil tussen "what we say" en "what we do", om het met de titel van een bekend boek te zeggen (Deutscher 1973). Te onzent heeft vooral Phillips (1973) daarop met klem van argumenten en voorbeelden gewezen. Marokkaanse gezinshoofden in Nederland zouden liever hun tong afbijten dan de werkelijke redenen te noemen, in een formeel interview, waarom zij gezinshereniging wensden; die zaak ligt tezeer in de sfeer van eer en schande. Liever zeggen zij te willen wat zij denken dat de interviewer denkt dat zij willen (als U begrijpt wat ik bedoel). Slechts gezette en informele interactie - geen sinecure - brengt de onderzoeker dan een stap verder.

2. ... maar hoe en waartoe?

So far so good. Hoe zou ik als iemand, die altijd in de antropologische traditie gestaan heeft, niet verheugd zijn over de geschetste ontwikkeling? Veel sociologen, heb ik altijd gevonden, werken teveel van achter het veilige bureau en zonder "hun handen vuil te maken".

Eén voorbeeld hiervan uit de Amerikaanse praktijk. Een zekere James A. Davis beschrijft een projekt dat "Great books and small groups" heet. Objekt van onderzoek waren de duizenden discussieclubs in de

V.S., die zich een jaar lang aan de bespreking van "Great Books" (van reuzen als Milton, Tolstoi, Rousseau) wijdden. Doel was na te gaan hoe die groepen functioneerden en wat voor effect ze hadden op de opvattingen van hun leden. Davis zegt ervan (1964: 224, mijn cursivering): "*My record is still perfect*, I have never actually seen a Great Book discussion, despite several years of almost full-time work on the project". - Zoiets slaat mij met verbijstering.

En toch! toch ben ik niet tevreden. Met name niet door de vorm van participerende observatie, die vele van haar voorstanders propageren. Ik noem vijf elementen, die volgens hen de ware participerende waarneming zouden kenmerken of zouden moeten kenmerken (zoals nog zal blijken noemen niet alle door mij gewraakte auteurs alle vijf deze kenmerken; men kan soms de één met de ander bestrijden).

De participerende observatie dan, zou:

- *kwalitatief* zijn, d.w.z. geen cijfers of tabellen (kunnen of moeten) opleveren;
- *verstehend* (etnomethodologisch) van aard zijn, dat wil o.a. zeggen: het wereldbeeld (dienen te) beschrijven van de leden der onderzochte groep;
- *inductivistisch* zijn, derhalve geen toetsend karakter (kunnen of moeten) dragen
- *subjectivistisch* zijn, d.w.z. zijn resultaten zouden mede bepaald (moeten) worden door de eigen kijk van de onderzoeker;
- *een rafelrand-perspektief* hebben, d.w.z. zich bezig (moeten) houden met groepen, die er bij het "gewone" onderzoek niet aan te pas komen.

Men begrijpe mij goed. Ieder dezer doeleinden (behalve het vierde) is wetenschappelijk volstrekt legitiem. Ook in combinatie zijn zij dat. Wat ik alleen bestrijden wil, is dat zij *een aankleving* zouden zijn van de participerende waarneming. Dat is niet zo. Er is wel degelijk onderzoek mogelijk en wenselijk dat 1. cijfers oplevert, 2. géén etnomethodologisch karakter heeft, 3. toetsend is, 4. betrekking heeft op het brede maatschappelijke midden, en toch een authentiek participerend karakter draagt. En dat bovendien niet subjectiever is dan andersoortig onderzoek. Ik wil dit nader toelichten voor ieder van die vijf punten afzonderlijk.

2.1 *Kwalitatief versus kwantitatief*. Voor veler gevoel is participerende observatie uiterwaard "kwalitatief" (in de zin van niet-kwantitatief). (Filstead (1970) noemt zijn boek "Qualitative Methodology"; de ondertitel, kennelijk bedoeld als nadere precisering, luidt: "firsthand involvement with the social world".) Bovenkerk en Brunt (1976, 23) spreken over "kwalitatieve processen zoals de participerende observatie"; voor ten Have is "kwalitatief" een vast epitheton bij "veldarbeid".

Natuurlijk zijn er observaties en impressies die de veldwerker niet (of niet onmiddellijk) in kwantitatieve termen kan omzetten; dat is ook niet nodig. Maar, zoals Nooy (1977, 9) nuchter

opmerkt: "niets verbiedt de participerende onderzoeker om bij tijd en wijle tellend te observeren". Een aansporing om dat te doen zou het voorbeeld moeten zijn van de meesters van het participerend onderzoek bij uitstek, de Britse sociaal-antropologen. Die betonen zich helemaal niet wars van kwantitatieve gegevens, integendeel zij wijzen erop dat juist de veldwerker de aangewezen figuur is om die te verzamelen; hij kan ze immers beter dan wie ook op hun geldigheid schatten! (Epstein 1967, 3-45; zie verder Köbben 1967).

Men concludeert niet te snel dat een verschijnsel zich niet leent voor kwantificering. Neem een impressie als: "tijdens de toespraak van van Kemenade tot de leden van het NGL (Ned. Genootschap van Leraren) was de stemming in de zaal vijandig jegens hem". - Het zou mogelijk en nuttig zijn zo'n uitspraak met kwantitatieve gegevens te ondersteunen. Bv.: hoe vaak (c.q. hoe zelden) werd er voor hem geklapt, en hoelang? (desnoods met een stopwatch op te meten); waren er hoorbare tekenen van afkeuring en hoe vaak? hoeveel van de aan hem gerichte vragen waren tegen hem gericht, en hoeveel waren bedoeld als ondersteuning? Men zou zulke metingen kunnen herhalen bij een toespraak van deze zelfde minister tot de leden van, zegge, de ABOP (Alg. Bond van Onderwijzend Personeel). Op die manier kan onderzoek én participerend én vergelijkend van aard worden.

2.2 *Verstehend versus niet-verstehend.* Filstead (1970, 4-5) stelt veldonderzoek en een verstehende aanpak eenvoudig aan elkaar gelijk. Ten Have (1977, 67-68, 81) is voorzichtiger en zegt dat het "heel vaak gaat om (...) het wij-perspectief van de betrokkenen"; zijn voorbeelden hebben overigens exclusief dāārop betrekking. Bovenkerk en Brunt laten zich niet uitvoerig over deze kwestie uit, delen alleen nebenbei mee (1976, 53) dat zij "(...) geneigd zijn uit te gaan van de wereld en het gezichtspunt van zulke groepen (t.w. die onderzocht worden) zelf".

Dit alles is *theorie over* de participerende observatie. Bij het daadwerkelijk veldonderzoek wordt vaak minstens evenveel aandacht besteed aan vragen van sociale structuur, die met het wij-perspectief van de betrokkenen weinig uitstaande hebben. Trouwens, waarom zou een onderzoeker bij participerende observatie op zijn tijd ook niet uitgaan van zijn eigen categorieën? Er kunnen goede redenen zijn om dat te doen. Stel, ik doe onderzoek naar de vraag of politiemensen Surinamers discrimineren of niet; mag ik dan alsjeblijft óók mijn eigen definitie van discriminatie aanleggen, ook al verschilt die misschien van die der politie?

2.3 *Inductivistisch versus toetsend.* Velen menen dat de participerende onderzoeker min of meer blanco ten tonele verschijnt, en aldus "inductief" te werk gaat; sterke, zij vinden dat dit nu juist het grote voordeel is van deze techniek (Filstead 1970, 2). Ten Have (1977, 75) heeft het in dit verband over "inductieve retoriek", waartegen hij verzet aantekent (als voor-

beeld noemt hij het bekende boek van Glaser van Strauss uit 1967). Terecht! Jammer alleen dat hij op andere plaatsen (p. 51-53, 55-56, 76-78) toch weer voedsel geeft aan het soort inductivisme dat hij bestrijden wil. De veldonderzoeker zou moeten opschrijven al "wat er valt waar te nemen (p. 51), - alsof men niet een boek zou kunnen vullen met wat er in één groep op één dag gebeurt! (en wat een waardeloos boek zou dat zijn). Verder doet hij de aanbeveling (p. 106) om "zich passief ontvankelijk op te stellen (...) een soort soezerig zich laten drijven". Soezerig! Neem van mij aan dat een veldwerker goed wakker en alert moet zijn.

Ook Bovenkerk en Brunt (1977) wekken een beetje de indruk dat participerende observatie betekent: vooronderstellingsloos opschrijven wat je ziet. En wel door hun al te ongeclausuleerde bewondering voor het werk van H. Dijkhuis: "Vijftig dagen in een Jordaan kosthuis". Hoe curieus dit ook is, de auteur had meer kunnen bereiken als hij met wat meer theoretische bagage de Jordaan was ingetrokken.

Natuurlijk zijn er op dit gebied voetangels: als een onderzoeker zich al te snel een vastomlijnde theorie aanmeet, die hij a.h.w. aan het materiaal oplegt, zal dat schadelijk zijn. Ook is het waar dat de veldwerker zelden hypothesen kan toetsen met de precisie van proeven in een laboratorium. Maar veldonderzoek kan een streng-toetsend karakter hebben, zoals "When prophecy fails", de klassieke studie van Festinger c.s. (1956) aantoonde (in casu ging het om een toetsing van de cognitieve dissonantie-theorie).

De goede onderzoeker heeft bij participatie wel degelijk veronderstellingen in zijn hoofd, alleen blijkt dat niet zo uit zijn habitus; hij vraagt er meestal niet zo expliciet en systematisch over als degeen die een formeel interview afneemt. Zijn activiteit lijkt nog het meest op die van een legpuzzelaar: hij vindt nu eens hier dan daar een stukje, maar streeft er wel degelijk naar een afgerond beeld te krijgen. Wie zijn theorie pas vormt na afloop van zijn veldwerk - dat komt helaas maar al te vaak voor - zal merken dat hij de cruciale vragen niet beantwoorden kan.

2.4 *Subjectivisme*. De sociaal-wetenschappelijke veldwerker bekijkt zijn mensen niet zoals de entomoloog zijn mieren. Integendeel, zijn materiaal komt tot stand in voortdurende interactie met de groep. Enerzijds zal hem dat helpen zijn inzicht te verdiepen, anderzijds brengt dat het gevaar mee dat hij zijn eigen wensen en verwachtingen in het groepsleven projecteert. Ik zeg: "het gevâar", zie dat dus als iets nadeligs, en dat zullen sommigen een ouderwets en "positivistisch" (scheldwoord!) standpunt vinden. Juist bij voorstanders van de participerende observatie is dit een veel voorkomende houding. Brunt (1977, 3) spreekt wat minachtend over het streven naar objectiviteit "als een idool". Anderen gaan verder en zien in subjectiviteit een deugd. Zij menen dat iedere onderzoeker zijn eigen beeld van de werkelijkheid moet vormen, hetwelk dan "een dialectische één-

heid van producent, product en productieproces" zou moeten zijn (Scholte 1971, 800).

Het is mij een raadsel wat het belang zou kunnen zijn - theoretisch dan wel praktisch - van dergelijke subjectieve "kennis Hoogstens een esthetisch genoegen, maar dan lees ik liever meteen een sonnet. Ik houd het er voorlopig maar op dat het streven naar intersubjectiviteit en replicerbaarheid voor het participerende onderzoek evenzeer noodzakelijke voorwaarde is als voor welke andere wetenschappelijke activiteit ook.

Sommige lezers zullen misschien een tegenspraak menen te zien tussen mijn eis, gesteld in par. 2.3 ("ga uit van een theorie!") en die in par. 2.4 ("wees niet subjectivistisch!"). - Een tegenspraak is er niet, al kan er wel een spanning bestaan tussen die twee eisen. Neem de stelling dat Surinamers in Nederland gediscrimineerd worden op de arbeidsmarkt, in die zin dat zij niet in aanmerking komen voor de betere banen. Die veronderstelling kan voortkomen uit een (neo)-marxistische uitbuitingstheorie, die weer kan samenhangen met iemand politieke overtuiging. Als een onderzoeker deze stelling keurig toetst, is alles in orde. Als echter de wens de vader van de gedachte wordt en hij eenvoudig aanneemt dat het zo is, handelt hij "subjectivistisch" en plaatst zich buiten de wetenschap. Juist bij een sterke politieke overtuiging is de neiging groot om die toetsing maar te vergeten of met de Franse slag uit te voeren (dat is de "spanning" waar ik doelde) (2).

Men kan het bovenstaande (par. 2.1-2.4) ook samenvatten met de termen "harde" en "zachte" sociologie. Een minimumvoorwaarde voor "harde" sociologie is: getoetste of toch minstens toetsbare uitspraken. "Zacht" betekent dan: ongetoetst, misschien zelfs ontoetsbaar (enkel plausibel). Aanvankelijk gold "hard" in deze zin als superieur, "zacht" als inferieur. Maar zoals dat gaat, intussen is "zacht" een geuzenterm geworden. Bovendien hebben zich subtiële en niet-zo-subtiële semantische verschuivingen voorgedaan. "Hard" is tevens geworden: wreed, meedogenloos, sociale vivisectie; "zacht": intuïtief-vrouwelijk. "Hard" is geworden: in dienst van de uitbuiting, "zacht": in dienst van de mensheid. Formele technieken zouden dan "hard" zijn in *al* deze betekenissen, informele technieken zoals de participerende observatie "zacht". - Allemaal onzin natuurlijk. Jammer dat een verstandig iemand als ten Have, die op p. 106 deze ontwikkeling ook kort aangeeft, zich daar niet duidelijk van distancieert. Juist het participerende onderzoek kan - om me tot dat voorbeeld te beperken - uitstekend dienst doen om de doeleinden van een repressief regiem te dienen; het is niet toevallig dat veldwerkers vaak voor spion worden gehouden! Als ik gewild had, had ik bij mijn eigen participerend onderzoek er tal van mensen kunnen bijlappen (vgl. Köbben 1974, 95-96).

2.5 Intussen is er volgens sommigen nog een vijfde doel of kenmerk van de participerende waarneming, dat in ieder geval niets met "hard" of "zacht" van doen heeft. Nl. dat deze zich zou moeten toeleggen op bestudering van *de rafelrand* der samenleving. Zoals Brunt en Bovenkerk (1976, 53) het zeggen:

"Het gaat hier om de marges van de samenleving, om minderheidsgroepen, om de schaduwzijden van de welvaartsstaat, om het contrapunt, om de rafelrand en om de élite".

Een dergelijk standpunt vinden wij ook bij Polsky (1967) en Jacobs (1970).

Er is natuurlijk niets op tegen bij participierend onderzoek vooral aandacht aan deze groepen te besteden, en het is waar, zij zijn met meer formele technieken vaak moeilijk te bereiken. Het zou echter jammer zijn als de participerende waarnemer door al te exclusieve aandacht voor randgroepen niet ook naar andere verschijnselen zou kijken. Ik denk dan niet zozeer aan groepen als wel aan *bewegingen*, met name aan de grote maatschappelijke tegenstellingen en conflicten binnen onze samenleving, zoals het streven naar inkomensnivellering, de aanval op gevestigde posities en de tegenweer die dat oproept; de strijd om een evenwaardige positie van vrouwen, jeugdigen, bejaarden, gehandicapten e.d. (vgl. C.O.M.T. 1977). Voor meer inzicht in dat alles is de participerende aanpak broodnodig. Ten Have (1977a, 258-259) wil dat de veldonderzoeker zijn aandacht juist richt op "het alledaagse leven van onopvallende mensen". Dat lijkt me een nog willekeuriger beperking. Ik zou, net als trouwens Bovenkerk en Brunt, juist ook opvallende mensen met behulp van de participerende observatie willen onderzoeken: élites, machts- groepen. De tegenwerping ligt voor de hand: zulke groepen hebben de middelen én de wil zich de onderzoeker van het lijf te houden. Dat zal vaak zo zijn, maar men moet niet te gauw versagen. Welke machtsgroep is gevoeliger voor kritiek dan de politie? En toch laat de politie soms participierend onderzoek binnen haar gelederen toe (vgl. Brunt en Bovenkerk 1976, 46). Een ander voorbeeld biedt Aronoff (1976, z.j.) die langdurige participierend onderzoek heeft kunnen doen binnen de Israëlische Arbeiderspartij, toen die nog aan de macht was. Men kan in zulke gevallen trouwens ook denken aan deelhebbers aan het machtsspel, die handel en wandel van hun eigen groep noteren. Een voorbeeld zijn de "Diaries of a cabinet minister" van Richard Crossman (1975). Op een wat ander niveau het artikel van Gortzak (1976) over het functioneren van partijorganen binnen de P.v.d.A. Zulke geschriften vallen moeilijk af te dwingen of per dozijn te bestellen, maar waar zij verschijnen kunnen wij als onderzoekers er ons voordeel mee doen.

2. "Naturwissenschaft" versus "Kulturwissenschaft".

Binnen het sociaalwetenschappelijk bedrijf kan men tweeërlei stroming ontwaren, ieder met zijn eigen kennisideaal: het natuurwetenschappelijke en het cultuurwetenschappelijke. De eerste stroming, die de meeste professionele sociologen omvat, zal het van harte eens zijn met de beroemde 19e eeuwse uitspraak van Kelvin:

"When you can measure what you are speaking about and express it in numbers, you know something about it; when you cannot (...) your knowledge is of a meager and unsatisfactory kind: it may be the

beginning of knowledge, but you have scarcely in your thoughts advanced to the stage of science" (geciteerd uit Bourguignon en Grenbaum 1973).

Hun aanhangers streven naar uitspraken in kwantitatieve termen, correlaties, generalisaties. De aanhangers van de tweede stroming, daartegenover, streven naar de weergave van maatschappelijke situaties en processen in hun uniekheid, volheid en veelkleurigheid.

Deze tegenstelling is, geloof ik, voor het eerst duidelijk onder woorden gebracht aan het einde van de vorige eeuw door historici als Windelband (die er de termen "nomothetisch" en "idiografisch" voor bedacht) en Rickert, die van "Naturwissenschaft" resp. "Kulturwissenschaft" sprak. Deiden zagen dit als een essentieel, en vooral als *een onoverbrugbaar* verschil. De natuurwetenschappen, zegt Rickert (1926, 6e dr.) zien objecten als exemplaar van een soort, maar "mit Kulturvorgänge verhält es sich anders weil sie sinn- und wertbehafet sind".

Ik ben het met die gedachte van het onoverbrugbare verschil zeer oneens, en vind het "sinn- und wertbehafet" zijn van onze objecten onvoldoende argument (3). Er bestaat wel een spanning tussen beide kennisidealen, maar onverzoenbaar zijn zij niet. Ik wil juist voor een hand-in-hand gaan van de twee richtingen pleiten (zie voor eenzelfde standpunt Brunt-de Wit 1972). Beide hebben hun tekortkomingen; over die van de natuurwetenschappelijke aanpak hebben we het in par. 1 uit en te na gehad. Maar laten we wel wezen, de cultuurwetenschappelijke aanpak heeft zo zijn eigen gebreken: zij leidt vaak tot impressies, waarvan niemand weet wat zij waard zijn; tot kennis waarvan niemand weet of die enige representativiteit bezit; tot antwoorden op de vraag *hoe*, niet *waardoor* de dingen zijn zoals ze zijn. Welnu, deze gebreken kunnen geredresseerd worden met behulp van de andere (de natuurwetenschappelijke) aanpak, en vice versa.

Het natuurwetenschappelijke en het cultuurwetenschappelijke kennisideaal hebben beide recht en reden van bestaan. Pas hun combinatie maakt de sociale wetenschappen volwassen.

NOTEN

1. Dit wil intussen niet zeggen dat wat hierna over ieder dezer geschriften volgt, het karakter van een boekbespreking draagt. Détail-lof en -kritiek komen niet ter sprake.
2. Voor de goede orde: soms blijken (neo-)marxistische stellingen bij toetsing niet te handhaven (de onderhavige bv. niet, zie het fraaie veld-experiment van Bovenkerk, 1977), soms wel (zie het al even fraaie veld-werk van Jongkind, 1974). Dat is juist het aardige van deze procedure.
3. Deze uitspraak zou uitvoerige toelichting verdienen, die hier echter minder op zijn plaats is. Doordat de sociale wetenschappen zich met mensen bezig houden, d.w.z. wezens die bepaalde dingen wensen en nastreven, heeft zij te maken met finale oorzaken. Dat is het meest belangrijke verschil met de natuurwetenschappen, maar het sluit een natuurwetenschappelijke *aanpak* niet uit. Zie uitvoeriger Köbben (1970).

BIBLIOGRAFIE

- Aronoff, M.J., "Ritual rebellion and assertion in the Israel Labor Party", in: *Freedom and constraint; a memorial tribute to Max Gluckman*. Assen/Amsterdam, 1976.
- Aronoff, M.J., *Power and ritual in the Israel Labor Party* in druk (verschijnt bij van Gorcum, Assen/Amsterdam).
- van den Berg-Eldering, L., *Marokkaanse gezinnen in Nederland*. Alphen a.d. Rijn, 1978.
- Bourguignon, E. en L.S. Greenbaum, *Diversity and homogeneity in world societies*. New Haven, 1973.
- Bovenkerk, F., "Rasdiscriminatie op de Amsterdamse arbeidsmarkt", *Sociologische Gids*, 24 no. 1/2, pp. 58-75.
- Bovenkerk, F. en L. Brunt, *Binnenste buiten en ondersteboven; de antropologie van de industriële samenleving*. Assen/Amsterdam, 1976.
- Bovenkerk, F. en L. Brunt, (red.) *De rafelrand van Amsterdam*. Meppel/Amsterdam, 1977.
- Brunt, L., "Anders bekeken", *Intermediair* 12 no. 17, pp. 3-5.
- Brunt-de Wit, E., "Cijfers en twijfels in sociologie en antropologie", *Sociologische Gids* 19 no. 1, pp. 41-48.
- C.O.M.T. *Maatschappelijke tegenstellingen en conflicten in Nederland; een breed onderzoeksplan*. Leiden, 1977.
- Crossman, R., *The diaries of a cabinet minister*. Dl. 1, Londen, 1975.
- Davis, J.A., "Great books and small groups". In: *Sociologists at work*. New York/Londen 1964.
- Deutscher, I., *What we say/what we do; sentiments and acts*. Glenview/Brighton 1973.
- Epstein, A.L., *The craft of social anthropology*. Londen etc. 1967.
- Festinger, L. e.a., *When prophecy fails*. Minneapolis, 1956.
- Filstead, W.J., *Qualitative methodology; firsthand involvement with the social world*. Chicago, 1970.
- Glaser, B.G. en A.L. Strauss, *The discovery of grounded theory; strategies for qualitative research*. Chicago, 1967.
- Gortzak, W., "Tussen regering en achterban; het P.v.d.A. bestuur na Nieuw Links". *Socialisme en Democratie*, 33 no. 7/8, 1976, 345-359.
- Goudsblom, J., *Balans van de sociologie*. Utrecht/Antwerpen, 1974.
- ten Have, P., *Sociologisch veldonderzoek*. Meppel/Amsterdam, 1977.
- ten Have, P., "Het rafelrand perspectief: aantekeningen bij recent werk van Bovenkerk en Brunt". *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 4 no. 2, 1977a, pp. 252-263.
- Jacobs, G., *The participant observer; encounters with social reality*. New York, 1970.
- Jongkind, C.F., *Regionale clubs in Lima, Peru*. Amsterdam, 1974.
- Köbben, A.J.F., "Participation and quantification". In: *Anthropologists in the field*. Assen, 1967, pp. 35-54.
- Köbben, A.J.F., "Cause and intention" en "Comparativists and non-comparativists in anthropology". In: *A handbook of method in cultural anthropology*, hfs. 4 en hfs. 30. Garden City, 1970.
- Köbben, A.J.F., "Sociale wetenschappen en ethiek". In: *Waarden en wetenschap*. Bilthoven, 1974.
- Nooy, A., "Meten en wegen". *Intermediair*, 13 nov. 17 pp. 1-9.
- Phillips, D.L., *Abandoning method*. Londen etc. 1973.
- Polsky, N., *Hustlers, beats and others*. Chicago, 1967.

- Rickert, H., *Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft*. Tübingen, 6e dr.
1926.
- Scholte, B., "Discontents in anthropology". *Social Research* 38 no. 4,
1971 pp. 777-807.